

**ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ
ГЕНОЦИД: ФОРМИ ПРОЯВУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ
ЗА ЧАСТИНАМИ 1 ТА 2 СТАТТІ 442 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

**OBJECTIVE SIDE OF THE CRIMINAL OFFENCE OF GENOCIDE:
FORMS OF MANIFESTATION OF THE CRIMINAL OFFENCE UNDER PARTS 1
AND 2 OF ARTICLE 442 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE**

Питання щодо об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України (далі ст. 442 КК), надто важливі, особливо в даний час на тлі російської агресії проти України. Крім того, питання форм прояву об'єктивної сторони кримінального правопорушення геноцид має важливе значення як для теорії кримінального права, так і для існуючої практики. Проте на фоні помітних успіхів у з'ясуванні теоретичних і методологічних питань такого елемента складу кримінального правопорушення, як об'єктивна сторона означеного діяння та форм прояву цього діяння, ця проблема не знайшла свого належного дослідження. У роботі з'ясовуються загальні теоретичні проблеми об'єктивної сторони означеного кримінального правопорушення. Автор зосереджує увагу на тому, що з усіх структурних елементів складу кримінального правопорушення найбільше інформації, необхідної для кваліфікації діяння як геноцид, містить об'єктивна сторона, її ознаки, що характеризують зовнішній прояв суспільно-небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони.

У статті пропонується власна позиція автора щодо форм прояву кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України, яке з об'єктивної сторони полягає в учиненні діяння (дії або бездіяльності) з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Автором називається двадцять форм прояву об'єктивної сторони діяння, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України.

Крім того, автор має власну позицію щодо ч. 2 ст. 442 КК України (далі ст. 442 КК) та називає сорок форм прояву об'єктивної сторони кримінального правопорушення геноцид. Серед них автор називає такі дії як публічні заклики до знищення та виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою з'ясування терміна «публічні заклики», «виготовлення» автор звертається до довідникової літератури.

Автором дається власне визначення такої дії, як розповсюдження матеріалів із закликами до геноциду.

Ключові слова: *об'єктивна сторона кримінального правопорушення, геноцид, форми прояву об'єктивної сторони, геноцид у формі заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, національна група, етнічна група, расова група, релігійна група, публічні заклики до геноциду, виготовлення матеріалів із закликами до геноциду.*

The issue of the objective aspect of the criminal offence under Article 442 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter referred to as Article 442 of the Criminal Code) is extremely important, especially at present against the background of Russian aggression against Ukraine. In addition, the issue of the forms of manifestation of the objective side of the criminal offence of genocide is important both for the theory of criminal law and for the existing practice. However, against the background of significant progress in clarifying the theoretical and methodological issues of such an element of a criminal

offence as the objective side of the said act and the forms of manifestation of this act, this issue has not been properly studied. The article examines the general theoretical issues of the objective side of the said criminal offence. The author focuses on the fact that of all the structural elements of a criminal offence, the objective side contains the most information necessary for qualifying an act as genocide, and its features characterising the external manifestation of a socially dangerous act which encroaches upon the objects of criminal law protection.

The article offers the author's own position on the forms of manifestation of the criminal offence under Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, which from the objective side consists in committing an act (action or inaction) with the aim of complete or partial destruction of a national, ethnic, racial or religious group. The author identifies twenty forms of manifestation of the objective side of the act provided for in Part 1 of Article 442 of the CC of Ukraine.

In addition, the author has his own position on Part 2 of Article 442 of the CC of Ukraine (hereinafter referred to as Article 442 of the CC) and names forty forms of manifestation of the objective side of the criminal offence of genocide. Among them, the author names such actions as public calls for the destruction and production of materials calling for genocide. In order to clarify the terms "public calls" and "production", the author refers to the reference literature.

The author gives his own definition of such an action as dissemination of materials calling for genocide.

Key words: *objective side of a criminal offence, genocide, forms of manifestation of the objective side, genocide in the form of grievous bodily harm, national group, ethnic group, racial group, religious group, public calls for genocide, production of materials calling for genocide.*

Постановка проблеми. З'ясування питання об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України (далі ст. 442 КК), та її форм прояву мають значення як для теорії кримінального права, так і в правозастосовній діяльності, тому означені проблеми аналізованого діяння, потребують подальшого поглибленого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що проблемі об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК присвятили свої роботи: Кириченко В.М., Коржанський М.Й., Лашук Э.В., Матвійчук В.К., Махончук С.М., Поплавський І.Г., Хавронюк М.І., Тертиченко Т.М., Яценко С.С., та ін. Проте до цього часу відсутнє комплексне дослідження об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України.

Формулювання цілі статті. Цілі дослідження цієї статті можна визначити як такі:

– дослідити об'єктивну сторону кримінального правопорушення передбаченого ст. 442 КК України;

– провести аналіз об'єктивної сторони за чч. 1, 2 ст. 442 КК України на предмет виявлення форм прояву означеного діяння за частинами 1 та 2 цієї статті.

Викладення основного матеріалу. Геноцид належить до найбільш небезпечних кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Небезпечність його визначається тим, що воно ставить під загрозу існування окремих груп людей на ґрунті національних, етнічних, расових, релігійних та інших ознак. Усвідомлення світовою спільнотою великої суспільної небезпеки цього кримінального правопорушення, його правова оцінка відбулася лише в середині ХХ століття. Як наслідок цього стало прийняття Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду та покарання за нього» [1]. Ця конвенція сформулювала поняття геноциду як міжнародного злочину та визначила принципи і підстави кримінальної відповідальності за його вчинення. Ефективність боротьби з цими кримінальними правопорушеннями не може бути забезпечена лише шляхом встановлення за них відповідальності на міжнародному рівні. Національна криміналізація таких кримінальних правопорушень є запорукою успіху у загальній справі запобігання їх вчиненню [1; 2, с. 6; 3, с. 79].

Ефективність боротьби з цими кримінальними правопорушеннями не може бути забезпечена лише шляхом встановлення за них відповідальності на міжнародному рівні. Національна криміналізація таких кримінальних правопорушень є запорукою успіху у загальній справі запобігання їх вчиненню [4, с. 145-151; 5, с. 5; 6, с. 909-932; 7, с. 1047-1068; 8, с. 913-915; 9, с. 741-764; 10; 11; 12].

З усіх структурних елементів складу кримінального правопорушення найбільше інформативної, необхідної для кваліфікації діяння як кримінального правопорушення, містить об'єктивна сторона. Ознаки об'єктивної сторони характеризують зовнішній прояв суспільно-небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони. Об'єктивні умови цього посягання, багато в чому визначають суспільну небезпечність кримінального правопорушення. Найважливішими показниками суспільної небезпечності є характер діяння, спосіб його вчинення, місце, час, обстановка вчинення кримінального правопорушення, тяжкість суспільно небезпечних наслідків, що настали, тощо [13]

Стаття 442 КК України складається з двох частин, в кожній з яких передбачена відповідальність за це кримінальне правопорушення. Точне встановлення ознак об'єктивної сторони цих кримінальних правопорушень сприятиме правильній кваліфікації цих діянь та надасть можливість усунути недоліки, які містяться в диспозиціях чч. 1 і 2 ст. 442 КК України [11].

Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 442 КК України з об'єктивної сторони полягає в учиненні діяння (дії або бездіяльності) з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи в таких формах прояву: 1) діяння умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 2) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої етнічної групи, шляхом позбавлення життя членів такої групи; 3) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої расової групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 4) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої релігійної групи, шляхом позбавлення життя членів такої групи; 5) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної групи шляхом заповдіння їм тяжких тілесних ушкоджень; 6) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої етнічної групи, шляхом заповдіння їм тяжких тілесних ушкоджень; 7) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої расової групи шляхом заповдіння їм тяжких тілесних ушкоджень; 8) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої релігійної групи шляхом заповдіння їм тяжких тілесних ушкоджень; 9) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної групи шляхом створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 10) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої етнічної групи шляхом створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 11) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої расової групи шляхом створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 12) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої релігійної групи шляхом створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 13) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної групи шляхом скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі; 14) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої етнічної групи шляхом скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі; 15) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої расової групи шляхом скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі; 16) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої релігійної групи шляхом скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі; 17) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної групи шляхом насильницької передачі дітей з однієї національної групи в іншу; 18) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої етнічної групи шляхом насильницької передачі дітей з однієї етнічної групи в іншу; 19) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої расової групи шляхом насильницької передачі дітей з однієї расової групи в іншу; 20) діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої релігійної групи шляхом насильницької передачі дітей з однієї релігійної групи в іншу [11].

Позбавлення життя членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи у контексті даної норми розцінюється як умисне вбивство, що підпадає під ознаки ст. 115 КК України. Видється, що геноцид повністю охоплює як простий, так і кваліфіковані види умисного вбивства, оскільки передбачає знищення значної кількості осіб найрізноманітнішими способами. Аналогічної думки дотримуються і більшість науковців [14, с. 575; 15, с. 485].

Геноцид у формі заповдіння тяжких тілесних ушкоджень полягає у спричиненні членам названих груп такого ушкодження, ознаки якого передбачені в ч. 1 ст. 121 КК України (яке

є небезпечним для життя в момент заподіяння, чи такого, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя [11]). Кваліфіковані види тяжких тілесних ушкоджень, передбачені ч. 2 ст. 121 КК України, вчинені способом, що має характер особливого мучення, або групою осіб, а також з метою залякування потерпілого або інших осіб, або на замовлення, або що спричинило смерть потерпілого повністю охоплюються ч. 1 ст. 442 КК України та додаткової кваліфікації не потребують. Така позиція підтримується і в науці [14, с. 575; 15, с. 485].

Геноцид у формі позбавлення життя і спричинення тяжких тілесних ушкоджень є злочином з матеріальним складом, тобто є закінченим з моменту настання суспільно небезпечних наслідків. В українській правовій літературі не дається чіткої відповіді на те, яка саме кількість потерпілих необхідна для визнання геноциду у формі вбивства та спричинення тяжких тілесних ушкоджень закінченим. Висловлюється лише думка з приводу того, що для кваліфікації не має значення кількість вбитих або травмованих під час вчинення актів геноциду [15, с. 485].

Геноцид у формі позбавлення життя та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень має вважатися закінченим, якщо наслідки настали навіть для одного і більше членів групи.

Під створенням життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи потрібно розуміти «умисне життя різноманітних заходів з метою загибелі людей певної групи через ті чи інші обставини (наприклад, розповсюдження інфекційних захворювань, насильницьке переселення групи в місцевість, несприятливу для проживання людей взагалі або для представників даної групи зокрема, поміщення у концентраційні табори, де створюються несприятливі життєві умови, отруєння джерел водопостачання, організація блокади, забруднення різними шкідливими речовинами території тощо)» [15, с. 485]. Такі умови не обов'язково мають призводити до миттєвого знищення групи, але, якщо пустити їх на самостійний перебіг, вони поступово можуть спричинити загибель її представників. Геноцид у цій формі є закінченим з моменту вчинення діяння у вигляді створення життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи, для однієї або кількох осіб, які належать до такої групи. Стосовно геноциду у формі скорочення дітонародження чи запобігання йому в національній, етнічній, расовій чи релігійній групі є досить дискусійним. Ми дотримуємось позиції, що заходи, спрямовані на недопущення народження дітей, як ознака геноциду, можуть бути самостійно застосовані лише за умови насильницького запобігання народжуваності, не пов'язаного із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень [15, с. 485].

У ч. 2 ст. 442 КК України (далі ст. 442 КК), як справедливо зазначає В.К. Матвійчук, «передбачено 40 форм прояву кримінального правопорушення геноцид: 1) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою повного знищення будь-якої національної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 2) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою повного знищення будь-якої етнічної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 3) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою повного знищення будь-якої расової групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 4) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою повного знищення будь-якої релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 5) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою часткового знищення будь-якої національної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 6) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою часткового знищення будь-якої етнічної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 7) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою часткового знищення будь-якої расової групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 8) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою часткового знищення будь-якої релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи; 9) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою повного знищення будь-якої національної групи шляхом заподіяння тяжких тілесних ушкоджень членам такої групи; 10) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою повного знищення будь-якої етнічної групи, шляхом заподіяння тяжких тілесних ушкоджень членам такої групи; 11) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою повного знищення будь-якої расової групи шляхом заподіяння тяжких тілесних ушкоджень членам такої групи; 12) дії, що відбуваються у виді публічних закликів до умисного вчинення з метою

закликів з метою часткового знищення будь-якої расової групи, вчинені шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу групу; 40) дії, що відбуваються у виді публічних закликів з метою часткового знищення будь-якої релігійної групи, вчинені шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу групу» [11; 16, с. 205-210].

З метою пояснення терміна «публічні заклики» звернемося до довідкової літератури. Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови такого терміна, як «публічні заклики» не має, але містить термін «публічний», який тлумачиться таким чином: «Публічний -а, с. 1. Який відбувається в присутності публіки, людей; прилюдний, привселюдний, гласний, відкритий... 2. Призначений для широкого користування...» [17, с. 1247]. Крім того, певною мірою пояснює цей термін таке поняття, як «публічне місце», під яким розуміється наступне: «Публічне місце — місце, де збирається багато публіки (театр, стадіон іт. ін.)» [16, с. 205-210; 17, с. 1147]. Проте, враховуючи, що термін Закону «публічні заклики» складається з двох слів: «публічні» і «заклики», то ще необхідно розкрити термін «заклики»: «Заклики, – у, ч. 1. Звук, вигук; що кличе, закликає. 2. без додатка і до чого. Звернення до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання, відозва гасло.// Прохання, вимога розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе...» [16, с. 205-210; 17, с. 1247].

У такій формі прояву кримінального правопорушення як дії з виготовлення матеріалів із закликами до геноциду в будь-якій із 40 форм прояву цього діяння з метою розповсюдження, передбачені ч. 2 ст. 442 КК термін «виготовлення» означає «е-я, е. Дія за знач. виготовити» [16, с. 205-210; 17, с. 1247]. Для того, щоб розуміти термін «виготовити», потрібно звернутися до терміна «виготовляти», який тлумачиться наступним чином: «... Виробляти, робити що-небудь.// Створювати, складати (про діловий документ, твір і т.ін)...» [16, с. 205-210; 17, с. 1247].

Слід звернути увагу, що така дія характерна в цілому до всіх форм цього діяння. Під такими матеріалами із закликами до геноциду слід розуміти: звернення на будь-яких матеріальних носіях; листівки, гасла, флешки, магнітофонні касети, комп'ютерні компакт-диски, дискети, виготовлені звернення або інформація на гаджетах мобільних телефонів, на комп'ютерах тощо. Обов'язковою ознакою кримінального правопорушення в цій формі має бути така ознака суб'єктивної сторони, як мета розповсюдити такі матеріали до загалу із закликами до геноциду. Це форма прояву свідчить, що в такій формі це кримінальне правопорушення буде закінченим з моменту виготовлення матеріалів із закликами до геноциду при наявності мети їх розповсюдження [16, с. 205-210].

Вчинення цього кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК у формі його прояву як розповсюдження матеріалів із закликами до геноциду (у всіх 40 його проявах чи хоча б однієї форми) можна зрозуміти із тлумачення терміна «розповсюдження», який означає «-а, с. Дія і стан за знач. розповсюдити і розповсюдитися» [16, с. 205-210; 17, с. 1257]. Натомість слово «розповсюджувати» тлумачиться «...1. Роздавати, передавати... і т. ін. багатьом для придбання, ознайомлення і т. ін. поширювати серед багатьох певні ідеї... і т. ін.» [16, с. 205-210; 17, с. 1257-1258].

Висновки. Вищевикладене дає нам підстави повністю погодитися з В.К. Матвійчуком, що «під дією розповсюдження матеріалів із закликами до геноциду необхідно розуміти дії з розповсюдження поширення передачі таких матеріалів на будь-яких матеріальних носіях багатьом, невизначеному колу осіб, певної кількості людей, певного кола людей матеріалів для ознайомлення з зазначеними нами закликами» [16, с. 205-210; 18]. Цілком зрозуміло зі змісту цієї форми, що ці заклики мають на меті вчиняти геноцид. Розповсюдження матеріалів із закликами до геноциду може вчинятися: 1) шляхом розсилки поштою, передачі через комп'ютерні мережі, через гаджети мобільних телефонів, розклеювання листівок на стінах будинків, вітринах, підкидання у приміщення державних органів чи установ, підприємств, організацій; 2) шляхом підкидання листівок до поштових скриньок, розклеювання їх на дошках для оголошень, рознесення листівок до поштових скриньок, розсилання листів певним групам осіб, адресатам тощо. Важливо акцентувати увагу на тому, що засоби вчинення кримінального правопорушення в цій його формі прояву є обов'язковою ознакою цього складу діяння [16, с. 205-210].

Список використаних джерел:

1. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948р. URL : <http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm>
2. Ferencz B.B. An Interational Criminal Court: A step toward world peace – A Documentary History and Analysis. Vol. II : The beginning of wisdom. Oceana Publication, Inc., 1980. 674 p.
3. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. 2nd ed. Washington, D.C. : The Lawbook Exchange, Ltd, 2008. 712 p.
4. Lemkin R. Genocide as a Crime under International Law. American Journal of International Law. 1947. Vol. 41 (1). P. 145-151.
5. Ованесян В. Геноцид – злочин проти людства. Незалежна газета. 2000. № 25. С. 5.
6. Поплавський І.Г. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Кримінальний кодекс України. Коментар : за ред. Ю.А. Кармазіна та Є.Л. Стрельцова. Харків, ТОВ «Одіссей», 2001. С. 909-932
7. Лашук Э.В. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея, 2-ге вид. перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. С. 1047-1068.
8. Яценко С.С. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України ; за ред. С.С. Яценка. К. : А.С.К. 2002. С. 913-915.
9. Тертиченко Т.М. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник ; за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. К. : «ВД «Дакор», 2013. С. 741-764.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012. № 4651-VI. URL : <http://surl.li/navm>
11. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <http://surl.li/hwcs>
12. Prosecutor v. Jean Kambanda. Case № ICTR-97-23-S, 4 september 1998 URL : <http://surl.li/fmmzz>
13. Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України [А.М. Бойко, Л.П. Брич, В.К. Гришук та ін.] ; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. [5-те вид. переробл. і доп.]. К. : Юридична думка, 2008. 1216 с.
14. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. Навчальний посібник. Вид. 3-тє, доповн. та перероб. К. : Атіка, 2007. 592 с.
15. Кримінальне право України. Особлива частина : Підручник / [За заг. ред. Є.Л. Стрельцова]. Х. : Одіссей, 2009. 496 с.
16. Матвійчук В.К. Форми прояву кримінального правопорушення геноцид за ч. 2 ст. 442 КК України. Правові парадигми ХХІ століття: людина, держава, гуманізм, безпека : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 15 листопада 2022 р.). Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 318 с. С. 205-210
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. та голов. ред. Бусел В.Т. К. ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
18. Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2005. 480 с.